

A. ROSINAS

DEIKTINĖS SISTEMOS BALŲ KALBŲ TARMĖSE

§ 1. Įvardžiais geriausiai reiškiamos universalinės opozicijos: artumas / tolumumas, dabartis / praeitis, apibrėžtumumas / neapibrėžtumumas¹ ir kt. Binarinė opozicija² artumas / tolumumas³ dažniausiai reiškiamas dvinarėmis deiktinėmis sistemomis. Dvinarės deiktinės sistemos artimojo rodymo narys yra žymėtas, o tolimojo – nežymėtas⁴. J. Kuryłowiczius⁵ ir juo sekantys autoriai⁶ trinarės deiktinės sistemos artimojo rodymo įvardį taip pat vadina žymėtu (pozityviu), tolimojo rodymo įvardį – negatyviu, o neutraliojo – neutraliu.

Parodomųjų įvardžių funkcija yra adresato dėmesio atkreipimas į referentą⁷, arba asmenų, objektų, įvykių, procesų ir veiksmų lokalizacija ir identifikacija⁸. Dėl to kai kurie tyrinėtojai įvardžius vadina lokalizatoriais, skirdami juos į dvi grupes: kognityvinius ir komunikacinius⁹. Komunikacinis požymis būdingas deiktinių sistemų nariams, kurie suprantami tik konkrečioje bendravimo situa-

¹ Plg. Цивьян Т. В. О некоторых способах отражения в языке оппозиции внутренний / внешний. – В кн.: Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков. М., 1973, с. 252.

² Žr. Вейнрейх У. О семантической структуре языка. – В кн.: Новое в лингвистике. М., 1970, вып. 5, с. 181.

³ Kalbant J. Lyonso terminais, artumas / neartumas, žr. Lyons J. Semantics. London–New York–Melbourne, 1977, vol. 2, p. 651.

⁴ Žr. Lyons J. Op. cit., p. 647.

⁵ Žr. Kuryłowicz J. The Inflectional Categories of Indo-European. – Heidelberg, 1964, p. 148–149.

⁶ Žr. Иванов Вяч. Вс. Сравнительно-исторический анализ категории определенности–неопределенности в славянских, балтийских и древнебалканских языках в свете индоевропеистики и ностратики. – В кн.: Категория определенности–неопределенности в славянских и балканских языках. М., 1979, с. 25–26.

⁷ Žr. Lyons J. Op. cit., vol. 2, p. 648.

⁸ Žr. ten pat, p. 637, 638; plg. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974, с. 287.

⁹ Žr. Ревзин И. И. Структура языка как моделирующей системы. – М., 1978, с. 142.

cijoje arba rišliame tekste¹⁰. Deiktinių sistemų poros (pavyzdžiui, *šis / tas* su pakaitalais ir sinonimais), kaip jau minėta, skiriasi dviem semantiniais skiriamaisiais požymiais artumas / toumas. Jų santykį galima interpretuoti kaip privatyvinį, t. y. kaip atstumo koreliaciją¹¹: *-dist / +dist*¹².

§ 2. Dabartinėse rytų baltų kalbų tarmėse vyraujančios deiktinės sistemos yra dvinarės. Jas sudaro du nariai: artimojo ir tolimojo rodymo įvardžiai. Deiktinės sistemos baltų kalbų tarmėse dabar atrodo taip:

1. latvių vakarinės tarmės:

šis, šī / tas, tā
šitas, šitā / tas, tā

2. latvių rytinės tarmės:

šiti|ys, šitēi / ti|ys, tēi
iti|ys, itēi / ti|ys, tēi

3. lietuvių rytinės šnektos:

itas, itó(j) / tas, tó(j)

4. kai kurios žemaičių šnektos (Rūgaliai, Viduklė):

tas, ta / an(a)s, ana

5. prūsų kalbos paminklai:

schis / stas

Žemaičių ir latvių kai kuriose Vidžemės šnektose (Aloja ir kt.) dvinarė deiktinė sistema persiformuoja į vienanarę, plg.:

žem. *šitaĩ tàs „šis“ / antaĩ tàs „anas“*
tàs šitaĩ „šis“ / tàs antaĩ „anas“
lat. *tas te „šis“ / tas tur „anas“*¹³

Opozicija artumas / toumas čia reiškiamą pagalbinėmis priemonėmis – rodomaisiais žodžiais (prieveiksmiais) „čia / ten“, pvz.: žem. *tø šètã uonẽ·lẽ dẽ·vẽ tã·šẽ* Tirkšliai; *skaũ.st šètã tàs eltẽ.než dõ·ntès; padúk tũ untã plĩ·ta* Užventis; *ta šètã skeltẽniẽ pãprastã tuorẽ.kẽ* Vidsodis ir kt.

¹⁰ Plg. ten pat, p. 143.

¹¹ Plg. K o m árek M. Sémantická struktura deiktických slov v češtině. — Slovo a slovestnost. 1978, t. 39, 1, str. 9.

¹² Sutrupinimas *dist* reiškia distanciją. Tarptautiniai terminai įvardžių diferenciniams požymiams žymėti yra patogesni.

¹³ Žr. Rudzīte M. Latviešu dialektologija. — Rīgā, 1964, lpp. 229.

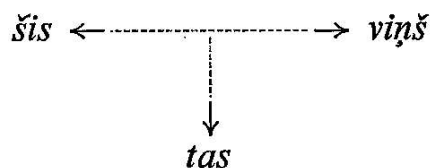
Šnektose, kuriose vartojamos dvinarės deiktinės sistemos, artumo / tolumo opozicija kalbėtojo gali būti reiškiamą ir vienu įvardžiu (dažniausiai *tas*), bet *tas* įvardis, jeigu jis vartojamas artumo reikšme, paprastai paryškinamas rodomaisiais žodžiais, intonacija ir / arba gestais ir kitais paralingvistiniais elementais¹⁴, plg.: *še tas „šis“ / tas* Šeduva, lat. *tas te „šis“ / tas* Daugųi¹⁵.

§ 3. Dvinarės deiktinės sistemos rytų baltų tarmėse yra susiformavusios iš trinarių sistemų, kurias dar tebėra išlaikiusios lietuvių aukštaičių (išskyrus pačias rytines) šnektos:

Trinarių sistemų vienas narys, kaip jau minėta, referentus nurodo bendrai, arba neutraliai¹⁶. Toks trinarių sistemų narys lietuvių kalboje yra įvardis *tàs, tà*. Tačiau jis gali atlikti ir artimojo, ir tolimojo rodymo įvardžio funkcijas. Opozicijoje su *šis* (*šitas*) jis atlieka tolimojo rodymo įvardžio funkcijas, plg.: *maintykim an šito arklio tą jautį* BsV 299; *iog tafa y teyfus ir švýtas, a anšay ne teyfus ir piktas buwo* PS I 40; *Aniemus kaline atšimayno ing bažničiu a tiemus bažničia ing kaliny* PS I 40₁₄₋₁₈ ir kt. Tačiau dažniau šnektose, turinčiose trinares sistemas, artumo / tolumo opozicija reiškiamą įvardžiais *šis* (ar *šitas*) / *anas*, pvz.: *pasidar'au ir aš tok'ũ, nusiž'urė'je's in kitus / ir iš an'ũ pė'rvar'au* (bites) *in šitu õs* Keturvalakiai; *aps'auk ano·mì ké'l'nėmi, su šito·mì jaũ sarmatà* Veisiejai ir kt.

Latvių šnektose, kuriose vartojamos dvinarės deiktinės sistemos *šitas* / *tas*, *ši-tis* / *tis* ar *itys* / *tys*, išlikę prieveiksmai *šodien* / *viņdien*, *šaipus* / *viņpus*, *šogad* / *viņgad*, plg.: *šaipus* / *viņpus* Aglona; *šūgot* / *viņū got* Rēzna; *šūlaik* / *viņlāik* Kalupe; *šāj pasaūlā* / *viņā saūlā*, *šāj molā* / *viņā molā*, *šājpus* / *viņpus* Prauliena ir kt., leidžia rekonstruoti visam latvių arealui tokią seniausią trinārę deiktinę sistemą:

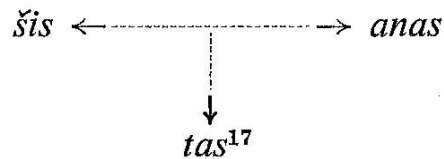

¹⁴ Dėl paralingvistinių elementų žr. Friedrich P. Structural implications of Russian pronominal usage. — In: Sociolinguistics. The Hague—Paris, 1971, p. 218.

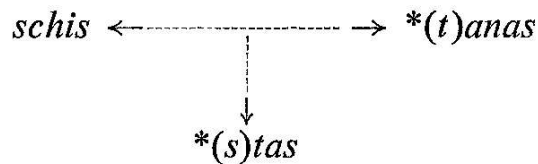
¹⁵ Plg. *tā te i bėrzlape* Daugųi.

¹⁶ Plg. Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем. — М., 1969, с. 71.

Visam lietuvių arealui, sprendžiant išrieveiksmių ir frazeologizmų su įvardžių *šis* ir *anas* relikvinėmis formomis, galima rekonstruoti tokią seniausią trinarę deiktinę sistemą:

Prūsų kalbos paminkluose vartojama dvinarė deiktinė sistema *schis* / *stas* gali būti vokiečių kalbos deiktinės sistemos (*dieser* / *jener*) atspindys. Katekizmų kalba rodo, kad gyvojoje prūsų kalboje galėjo būti vartojama trinarė sistema. Taip manyti leidžia J. Endzelyno pateikti duomenys¹⁸: greta 55 kartus pavartotų *tāns* ir *tans* „jis“ reikšme 1 kartą *tans* turi „tas“ reikšmę¹⁹. Todėl prūsų kalbai galima rekonstruoti tokią seniausią trinarę sistemą:

§ 4. Rytų baltų tarmių trinarių deiktinių sistemų persiformavimo į dvinarės vidiniai motyvai iki šiol nebuvo aptarti. Turint galvoj lietuvių ir latvių tarmių fonetikos ir morfologijos raidos bendrą kontekstą, galima prielaida, kad trinarių deiktinių sistemų irimą ir persiformavimą į naujos struktūros dvinarės sistemas galėjo paskatinti po žodžio galo fonologinių pakitimų prasidėjusi binariškumo tendencija (dviejų giminių, dviejų skaičių formavimasis) ir daiktavardžio pirminio varianto persiformavimas latvių vakarinėse ir rytinėse aukštaičių šnektose. Vidinių prielaidų dvinarėms sistemoms formotis buvo ir pačiose deiktinių žodžių sistemose. 1. Greta parodomųjų įvardžių trinarių sistemų egzistavo jau seniai susiformavusios dvinarės kitų deiktinių žodžių sistemos, pvz.: liet. *čia* / *ten*, *š(i)tai* / *antai*, lat. *te* / *tur*, *št* / *tī*, plg.rieveiksmius: liet. *aukštaĩ* / *žemaĩ*, *artĩ* / *tolĩ*, lat. *aũgstu* / *zẽmu*, *tuvu* / *tālu* ir kt. 2. Dabartinės šnektos su trinarėmis deiktinėmis sistemomis rodo, kad konkrečioje kalbinėje situacijoje faktiškai vartojamos ne trinarės, o dvinarės deiktinės sistemos, nes kalbėtojų kontrastiškai paprastai nurodomi ne trys, o du referentai.

Vakarinėse latvių tarmėse deiktinės trinarės sistemos persiformavimas į dvinarę *šis* / *tas* arba *šitas* / *tas* turėjo prasidėti po to, kai tolimojo rodymo įvardis – daik-

¹⁷ Struktūriškai lietuvių tarmių trinarė deiktinė sistema visiškai atitinka senovės slavų sistemą, plg.: *cb* „šis“ / *онъ* „anas“ ir *тъ* „tas“ (žr. Мейе А. Общеславянский язык. 1951, с. 353). Kad s. sl. *онъ*, *оно* reikšė „anas“, rodo tokierieveiksmiai: *Въ врѣмѣ оно, вномъ дне* ir kt., žr. Иванов Вяч. Вс. Указ. соч., с. 23.

¹⁸ Žr. Endzelīns J. Senprūšu valoda. – Rīgā, 1943, lpp. 262.

¹⁹ Žr. Wijk N. Altpreussische Studien. – Haag, 1918, S. 116.

tavardžio antrinis variantas – *viņš, viņa*, turintis sudėtingesnę (stipresnę)²⁰ kamieno morfemą, pakeitė pirminį variantą **(j)is, *(j)ī*, kurio kamieną sudarė tik fonema /j/²¹. Įvardžiui *viņš* tapus pirminiu variantu, t. y. anaforiniu įvardžiu, nurodančiu žodžius²², jo funkcijas daiktavardžio ir būdvardžio pozicijoje turėjo perimti buvęs neutraliojo rodymo įvardis *tas, tā*, kuris ir prieš tai atitinkamuose kontekstuose jau buvo vartojamas tolimojo rodymo įvardžio reikšme. Įvardžio *tas, tā* funkcijų ir reikšmės pasikeitimas turėjo skatinti stabilių junginių *viņš, viņa* + erdvės arba laiko reikšmės daiktavardis adverbializaciją ir frazeologizaciją, kuri padarė įvardį *viņš, viņa*rieveiksmių ir frazeologizmų komponentu, ir kalbamasis įvardis, kaip demonstratyvas, turėjo išnykti. Latvių senieji raštai rodo, kad XVII a. įvardžio *viņš* pagrindinė reikšmė daiktavardžio pozicijoje yra anaforinė, plg.: *Ghaja wings noft* „Jis nuėjo“ MP²³ II 349; *Un winſch gahje* [...] „Ir jis nuėjo“ GB²⁴ 432 ir kt. Deiktinę šio įvardžio reikšmę daiktavardžio pozicijoje išryškina tik kontekstas, situacija²⁵ arba paralingvistiniai elementai²⁶, plg.: [...] *ſchee no tennes un wiņņi no turrenes* „šie iš čia, o jie (anie) iš ten“ GB 432. Būdvardžio pozicijoje tolimojo rodymo įvardis latvių senuosiuose raštuose jau yra įvardis *tas, tā*, o *viņš, viņa* tėra tik stabiliųrieveiksmėjančių junginių ir frazeologizmų komponentas, pvz.: *ſchi Saulīte brihtiņnam, wiņņa Saule muſchinam* „šis pasaulis akimirkai, anas pasaulis amžiams“ (Fyrekėris²⁷); *Aārons un Urs usturreja winna Rohkas| weens us ſcho | ohtrs us wiņņu puffi* [...] „Aeronas ir Uras laikė jo rankas: vienas iš šios, antras iš anos pusės“ GB 139, plg.: [...] *wiņņ pus Jardaņas* „anapus Jordano“ GB 433.

Žemaičių tarmėje įvardžiui *an(a)s* tampant daiktavardžio pirminiu variantu, turėjo intensyvėti jo kai kurių formų su erdvės ir laiko reikšmės daiktavardžiais adverbializacija ir frazeologizacija. Įvardžiui *tàs antaī* (ar *antaī tàs*) keičiant senąjį tolimojo rodymo įvardį *an(a)s*, vietoj *šis* neišvengiamai turėjo rasti *šitaī tàs* (ar *tàs šitaī*). Taip susiformavo vienanarė deiktinė sistema. Opozicija artumas / tolumas šia sistema reiškiamą ne įvardžiu, o pagalbinėmis priemonėmis – rodomaisiais žo-

²⁰ Dėl sudėtingesnės morfemos įsigalėjimo žr. Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962, с. 97, 98.

²¹ Plačiau žr. Baltistica, 1980, t. 16(1), p. 14–15.

²² Dėl anaforinės reikšmės žr. Курилович Е. Указ. соч., с. 204; Стернин А. К. К понятию дейксиса. – В кн.: Историко-типологические исследования. М., 1962, с. 311; plg. Lyons J. Op. cit., p. 664.

²³ MP = Mancelius G. Lang=gewünschte Lettische Postill... – Riga, Bd 2, 1654.

²⁴ GB = Gliko biblija, arba „Tā svēta grāmata“, žr. Apīnis A. Latviešu grāmatniecība. – Rīga, 1977, lpp. 60.

²⁵ Plg. Вольф Е. М. Грамматика и семантика местоимения. – М., 1974, с. 24–25.

²⁶ Plg. Lyons J. Op. cit., p. 664.

²⁷ Žr. Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. – Rīga, 1965, lpp. 223.

džiais (lokatyviniaisrieveiksmiais) *šitai* / *antai*. Įsigalint naujojo tipo deiktinei sistemai, artimojo rodymo įvardis *šis* ėmė nykti, išlikdamas tikrieveiksmiuose ir pasakymuose, plg.: *ka(d) tik gali ši tą uždirbti* Tirkšliai; *meřgà ne š'uõ ne tuõ* Šaukėnai; *šė's laikã's / ànã's laikã's* Pavandenė, Tirkšliai; *š'uõpus ventuõs / anuõpus ventuõs* Kuršėnai, Šaukėnai, Užventis, Varputėnai ir kt.

Lokatyvinisrieveiksmis *šitai* nelaikytinas įvardžio **šitas* reliktu²⁸, kaip ir *antai* negali būti kokio **antas* reliktas. Rodomasis žodis *šitai* gali būti padarytas iš kamieno *ši-* ir „lokatyvo“ **tai*, plg. *antai* < *an(a) + *tai*, ir yra tokio pat tiporieveiksmis, kaip *šišia*, plg.: *Šišia kit nieko nėra, tiktai dievo namai* [...] BB 1 Moz 28₁₇; *Gavo šišia per kulšį* Veliuona ir kt.; jis taip pat nėra kokio įvardžio **šišias* reliktas. Panašios darybos yra rodomasis žodis *šite*, pvz.: *Šite yra Abrahamas pakastas* [...] BB 1 Moz 25, plg. lat. *šite, še, te* Kandava, Laidze, *šite, šit še*²⁹ Birži.

Tokie rodomieji žodžiai (plg. dar lat. *šitēn* „čia“) yra linę suaugti su parodomaisiais įvardžiais, tiksliau sakant, jie eina sudėtinių parodomųjų įvardžių, daromų pagal darybos būdą rodomasis žodis + parodomasis įvardis³⁰, komponentu.

§ 5. Turint galvoj lietuvių aukštaičių rytinių šnektų (Gervėčiai, Lazūnai, Zietela ir kt.) ir latvių augšzemniekų šnektų artimus ryšius su slavų kalbomis, galima daryti prielaidą, kad šių šnektų deiktinių sistemų persiformavimo orientacinis modelis galėjo būti slavų kalbų dvinarės deiktinės sistemos³¹, plg.: lat. *itys / tys*, liet. *itas / tas*³² ir bltr. *zəmom / mom ūəmom / mom*. Tačiau trinarės sistemos persiformavimą į dvinarę turėjo skatinti vidiniai motyvai: 1) prieštaravimas tarp parodomųjų įvardžių trinarės sistemos ir rodomųjų žodžių („čia / ten“) dvinarės sistemos; 2) su tuo susijęs tolimojo rodymo įvardžio *anas* ir latvių *viņš* palaiapsnis keitimas įvardžiu *tas* arba *un-tàs*, lat. *tis, tys*.

Tipologinis kalbamųjų šnektų dvinarių deiktinių sistemų lyginimas su atitinkamomis slavų kalbų sistemomis rodo, kad, trinarei sistemai pereinant į dvinarę, naujieji jos nariai formavosi senosios sistemos vieno kurio nario pagrindu. Rytų slavų

²⁸ Net ir įvardis *šitoks* (plg.: *šėtuok' ū·n spràgelū·(n) nabŕ.va* Vieکشniai; *sŕ šėtuokė·s ničkã's neprasediek* Pavandenė) negali būti argumentas, kad žemaičiai kažkada turėjo įvardį **šitas*, nes *šitoks* gali būti pasidarytas iš *šit(ai) + toks*, plg.: *šitã· tũokį gaba'ũka atpjuovį* Šaukėnai ir kt.

²⁹ Dėl kilmės žr. Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. — Rīgā, 1951, lpp. 625.

³⁰ Apie parodomųjų įvardžių darybos būdus plačiau žr. Baltistica, 1981, t. 17 (1), p. 16.

³¹ Neabejotina slavų kalbų supletyvinės paradigmos kopija yra rytų aukštaičių šnektų „trečiojo asmens“ įvardžio paradigma, kurios susiformavimo vidiniai motyvai aptariami neseniai pasirodžiusiame straipsnyje, žr. Baltistica, 1980, t. 16(1), p. 9–13.

³² Kai kurie tarmių aprašų autoriai pagal bendrinę kalbą kartais pateikia trinares deiktines sistemas, tačiau iš šnektų tekstų galima nustatyti tik dvinares, plg. Kardelytė J. Gervėčių tarmė. — V., 1975, p. 65 ir 128–148. Kalbamojoje šnekte įvardis *un-tàs* „anas“ (žr. p. 67) rodo, kad čia parodomasis įvardis *anas* yra išstumtas arba baigiamas išstumti ir išlikęs tikrieveiksmiuose.

kalbose tas narys buvo įvardis *mom*³³. Iš jo su deiktine dalelyte *ə-* (plg. s. i. *a-sāū* „tas“, gr. *ἐ-κεῖνος* „tas“ ir kt.) susiformavo artimojo rodymo įvardis³⁴, plg.: bltr. *zə-mom* „šis“ / *mom* „anas“, ūə-*mom* „šis“ / *mom* „anas“, r. *ə-mom* „šis“ / *mom* „anas“ ir kt. Rytų baltų kalbamųjų šnektų dvinarių deiktinių sistemų struktūra taip pat rodo, kad jos yra persiformavusios vieno įvardžio, t. y. *tas*, lat. *tis, tys*, pagrindu. Tai abejonių nekelia. Svarbiausia problema yra artimojo rodymo nario artumo požymį turinčio elemento (*-dist*) kilmė. J. Endzelynas mano, kad įvardis *itys* (liet. *itas*) yra padarytas iš **i-* kamieno įvardžio, plg. liet. *jis*, ir įvardžio *tys* (liet. *tas*)³⁵. Laikantis tokios nuomonės, būtų sunku paaiškinti du dalykus: 1) įvardžio **is* reikšmės pasikeitimą, t. y. kodėl **is* įgijo artimojo rodymo reikšmę; 2) bent jau latvių *itis, itys* reikėtų laikyti paveldėtu iš to latvių kalbos formavimosi laikotarpio, kai tebeegzistavo vienaskaitos vardininkas **is, *ī* (resp. vns. gal. **in*, dgs. vard. **ei*), t. y. jo darybą nukelti prieš *j-* įsivedimą į šias formas iš kitų linksnių (plg. : vns. kilm. *jūo* „jo“, vns. naud. *jam*, vns. įng. *jū* „juo“).

Joto įsivedimas turėjo vykti gana anksti dėl kamieno ir galūnės ribų pasikeitimo³⁶. Tačiau, kaip rodo kamieno ir linksnių galūnių struktūra, įvardį **ti/ys, itèi* galima laikyti vėlyvu atskirų baltų kalbų dariniu, atsiradusiu po žodžio galo fonologinių ir sisteminių pakitimų. Pirma, latvių *itis, itys, itèi* galūnės *-is, -ys, -ei* rodo, kad šis įvardis pakeitė įvardį *šis, šys, šèi* po to, kai *tas* → *tis* ar *tys, tā* → **tī* → *tèi* dėl *šis, šys* resp. *šèi* poveikio³⁷: jeigu kalbamasis įvardis būtų pakeitęs įvardį *šis, šys, šèi* prieš šį procesą, dabartinėse augšzemniekų šnektose būtų vartojamas vienaskaitos vardininkas **itas, *ituo* (resp. **tas, *tuo*), plg. *túo*² „ta“ Alsvikis, bet ne *itis, itys, itèi, tis, tys, tèi*. Antra, kai kuriose augšzemniekų šnektose kokybinių įvardžių sistemos žymėtieji nariai daromi ne iš

³³ Iš rytų slavų kalbų deiktinių sistemų struktūros matyti, kad artumo / toumo opozicija čia reiškia tik artimojo rodymo dėmeniu (*zə-, -ūə-, ə-*), kuris, kaip rodo rytų slavų tarmių faktai, dar neseniai buvo analitinio įvardžio (plg. žem. *šitai tās*) komponentas, plg. formas su pakartojamu prielinksniu: *в этом, на этом, с эстава, к этому* ir kt., žr. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. — М., 1957, с. 177. Kitaip, tik tolimojo rodymo žodžiu *tam* „ten“, opozicija reiškia, pavyzdžiui, vakarų slavų kalbose, plg.: čekų ir lenkų *ten* „šis“ / *tamten* „anas“.

³⁴ Žr. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1973, т. 4, с. 513, 523.

³⁵ Žr. Endzelīns J. LVG, lpp. 537.

³⁶ Manoma, kad slavų kalbose kamieno ir galūnės ribų pasikeitimas įvyko dar praslavų epochoje, žr. Серебrenиков Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике. — М., 1974, с. 334. Plačiau apie kamieno ir galūnės ribų pasikeitimą žr. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. — М., 1977, с. 205; Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. — V., 1968, p. 137; Rosinas A. Daiktavardžių grupės substituto paradigmų susiformavimas rytų baltų kalbose. — Baltistica, 1980, t. 16(1), p. 9–10.

³⁷ Žr. Endzelīns J. LVG, lpp. 523–524; Rudzīte M. Op. cit., p. 353.

įvardžio *itys*, o iš *šys*, plg. : *itys* / *tys* ir *šaïc* „šioks“ / *taïc* „toks“ Dagda³⁸. Trečia, kaip rodo įvardžio *šis* adverbializacija rytų aukštaičių šnektose (plg.: *šiundienu* PS II 99₄ ir *š'uñdz'an* Gervėčiai ir kt.), įvardžio *itas* intensyvesnis vartojimas aukštaičių šnektose galėjo prasidėti dar prieš tautosilabinio *-n* išnykimą žodžio gale. Ketvirta, ryškiausias įvardžio *itys* (liet. *itas*) naujumo įrodymas yra išlaikytos ilgos galūnės, kurių neturi, pavyzdžiui, įvardis *cits* (liet. *kitas*), nors abu įvardžiai yra apibrėžtumo / neapibrėžtumo opozicijos nariai, plg. Dagdos šnektos abiejų įvardžių paradigmas:

Vienaskaita		Daugiskaita	
V.	<i>cyc itys</i>	<i>citi it'ì</i>	
K.	<i>cyta itùo</i>	<i>citu itùs</i>	
N.	<i>cytàm itàm</i>	<i>citim it'im</i>	
G.	<i>cytu itù</i>	<i>citus itùs</i>	
Įn.	<i>cytu itù</i>	<i>citim it'im</i>	
Vt.	<i>cytâ itamâ</i>	<i>citùs itymùs</i>	

Galūnių struktūra, plg.: vns. kilm. *-a* ir *-ùo*, vns. gal. ir įng. *-u* ir *-ù*, dgs. vard. *-i* ir *-ì*, dgs. kilm. *-u* ir *-ùs*, dgs. gal. *-us* ir *-ùs*, aiškiai rodo, kad įvardis *itys* yra atsiradęs po žodžio galo fonologinių pakitimų. Turint visa tai galvoje, galima daryti prielaidą, kad kalbamojo įvardžio artumo požymį turintis elementas *i-* galėtų būti dvejopos kilmės: 1) iš jaustuko *ei*, vartojamo dėmesiui atkreipti, silpnąjo laipsnio; 2) iš rodomojo žodžio *itai* ar **itE*, plg.: lat. *ita* „čia“ (*ekur ita pat*) Jaunroze, *it'ę* „čia“ Krāslava, Skaista, Zvirgzdine, liet. *it kur pàstac'u, tai rasì* Gervėčiai³⁹ ir kt. Antroji versija galima, tik pripažinus, kad rodomojo žodžio *itai* ar **itE* pirmasis komponentas *i-* taip pat yra jaustuko *ei* silpnasis laipsnis. Kad rodomieji žodžiai *itai* ar **itE*, turintys artumo reikšmę, galėjo anksčiau susiformuoti už įvardį *itas* (lat. *itis, itys*), rodo *itai* „štai“ paplitimas tose šnektose, kurios neturi įvardžio *itas*. Pavyzdžiui, Leipalingio šnekteje artimojo rodymo įvardis yra *šitas*, o artumą reiškiantisrieveiksmis – *itai*, pvz.: *Ītai, itai, žiūrėk, kaip veršiukas šokinėja* (LKŽ IV 263). Įvardžio *itas* nėra ir Bretkūno postilėje, bet yrarieveiksmis *it* „šitaip“, plg.: *It buvo rašyta* BP I 388 (LKŽ IV 263) ir lat. *Iten ta bus ar fcho wyfsu niknaka cilita* Ev⁴⁰ 34₂₄₋₂₅; [...] *pabeidfeet juhfu Deenas Darbu itt ta' pat | ka' kad jums Salmi bija* GB 112. Todėl visai galima prielaida, kad įvardis *itas* (lat. *itis, itys*) yra padarytas iš artimojo rodymo deiktinio žodžio *it(ai)* ar **it(E)*⁴¹, susiformavusio iš jaus-

³⁸ Žr. Puncule S. Dagdas izloksnes morfologija. Dipl. d., 1960.

³⁹ Žr. Kardelytė J. Min. veik., p. 67.

⁴⁰ Ev = Evangelien und Episteln ins Lettische übersetzt von Georg Elger. Aus der Zeit um 1640, Bd 1: Texte herausgegeben von K. Draviņš. – Lund, 1961.

⁴¹ Prielaidą, kad *i-* gali būti jaustuko *ei* (kilusio iš imperatyvo *ei(k)*) silpnasis laipsnis, yra iškėlęs doc. A. Girdenis.

tuko *ei* silpnojo laipsnio ir „lokatyvo“ *tai* ar **tE*, ir įvardžio *tas* (lat. *tis, tys*)⁴². Tokia versija neprieštarauja parodomųjų įvardžių darybos būdams⁴³. Vienas iš tų būdų yra rodomasis žodis + parodomasis įvardis, plg.: lat. *vinš* „anas“ ← **vin(E) + (j)is*, *šitęntas* „šis“ ← *šitęn* „čia“ + *tas* ir kt. Nėra neįmanomas dalykas, kad iš pradžių kalbamasis įvardis funkcionavo kaip analitinė forma **it(ai) tas* ar **it(E) tys*, plg. žem. *šitā tās*, ir tik po žodžio galo fonologinių pakitimų suaugo į vieną žodį.

§ 6. Nesenomis inovacijomis latvių (resp. lietuvių) tarmėse laikytini įvardžiai *šitas, šitęnais, šitęntas* dėl šių priežasčių: 1) kalbami įvardžiai dar neįvartojami XVI–XVII a. latvių rašto paminkluose; 2) vėlyvą įvardžio *šitas* kilmę rodo ilgosios linksnių galūnės. Iš tikrųjų latvių senuosiuose raštuose vartojama dvinarė deiktinė sistema *šis / tas*, kurios žymėtasis narys yra įvardis *šis*, o ne *šitas*, plg.: *To rade mums ſche Wārde Ench*⁴⁴ 45; *Vnd ês ſchi vž mûzigems mōkems*, bet *t ê tairni vž mûziga dziwofzanna* Ev 33₁₈; [...] *kam peeder ſchee / kas tawâ Preekſchâ?* GB 64; *Jo ar ſcho Speeki eſmu* [...] *Jordanu pahrgahjis* GB 63 ir kt. Jeigu XVI–XVII a. įvardis **šitas* jau būtų buvęs latvių tarmėse, jis būtų vartojamas ir raštuose, nes latvių senųjų raštų autoriams vokiečiams dviskiemenis **šitas* (plg.: vok. *dieser*) būtų buvęs patogesnis už vienskiemenį *šis*.

Ilgosios kai kurių linksnių galūnės (sutampančios su atitinkamomis įvardžio *tas* galūnėmis) taip pat leidžia daryti prielaidą apie vėlyvą įvardžio *šitas* kilmę, plg. Arlavos šnektos įvardžio *cits* ir *šitas* paradigmas:

Vienaskaita		Daugiskaita	
V.	<i>cic šitas</i>	<i>cit šitiē</i>	
K.	<i>cit šita</i>	<i>cit šituō</i>	
N.	<i>citām šitām</i>	<i>citēm šitiēm</i>	
G.	<i>cit šituō</i>	<i>cic šituōs</i>	
Įn.	<i>cit šituō</i>	<i>citēm šitiēm</i>	
Vt.	<i>cite šitaje</i>	<i>cites šitajes</i>	

Vienaskaitos kilmininko, galininko ir įnagininko bei daugiskaitos kilmininko ir galininko formų galūnės dėl vėlesnės įvardžio *šitas* kilmės abejonių nekelia. Lietuvių tarmių ir raštų medžiaga taip pat neprieštarauja tai prielaidai. Priešingai, žemaičių tarmės duomenys visiškai sugriauna iki šiol vyravusią nuomonę apie įvardžio

⁴² Įvardį *itas* padarytu iš *it + tas* laikė ir E. Frenkelis, žr. Freankel E. Der Stand der Erforschung der im Wilnagebiete gesprochenen Litauischen. — In: Balticoslavica. Wilno, 1936, Bd 2, S. 25; plg. Arumaa P. Litauische mundartliche Texte aus Wilnaer Gegend mit grammatischen Anmerkungen. — Dorpat, 1931, S. 56.

⁴³ Žr. Baltistica, 1981, t. 17(1), p. 18.

⁴⁴ Ench = Enchiridion. Der kleine Catechismus... Gedruckt zu Königsberg bey George Oſterbergern. Anno M. D.LXXXVI.

šitas bendrabaltišką kilmę, nes, kaip minėta, nėra duomenų, rodančių, kad toks įvardis žemaičių tarmėje būtų kada nors egzistavęs. Nukeliant kalbamąjį įvardį į tuos laikus, kai radosi įvardis *kitas* (lat. *cits*), reikėtų atvirai ignoruoti čia iškeltus faktus. Dar sunkiau patikėti nuomone, kad lietuvių ir latvių įvardžio *šitas* atitikmuo yra prūsų *stas*⁴⁵, kuris atsiradęs „iš **sitas*, o pastarasis iš baltiškojo *šitas*, veikiant asibiliacijos dėsniai (plg. pr. II katek. *sis* „šis“) ir sinkopuojant (kaip lietuvių ir latvių) balsį *i*“⁴⁶. Asibiliacijos dėsnio veikimas neįtikėtinas vien dėl to, kad prūsų kalbos paminkluose greta vieną kartą pavartoto *sis*⁴⁷ keturis kartus užfiksuotas *schis*, kurio kitų linksnių formų su pradžios *š-* pavartota dar 38 kartus ir tik vieną kartą su *s-* (*sien*)⁴⁸. Kalbamojo įvardžio siejimas su *schis* būtų pagrįstas tik tuo atveju, jei prūsų tekstuose vietoj *stas* būtų **štas*. Tokiam siejimui prieštarauja ir įvardžio reikšmė. Kitų baltų kalbų faktai rodo, kad nė vienoje tarmėje artimojo rodymo įvardis nėra tapęs tolimojo rodymo įvardžiu. Įtikimesnė lieka senoji *stas* kilmės hipotezė⁴⁹, kuri pagrįstai nesieja prūsų tolimojo rodymo įvardžio *stas* su rytų baltų artimojo rodymo įvardžiu *šitas*, padarytu iš įvardžių *šis* ir *tas*⁵⁰.

Kuržemės lybiškiosiose šnektose, kuriose vartojama dvinarė deiktinė sistema, artimojo rodymo įvardžiai gali būti net trys, plg.: *šis*, *šitas*, *šiteñtas* Ārlava ir *šitaĩs*, *šiteĩs*, *šitēntas*, *šitēnaĩs*, *šitēneĩs* Kandava, Laidze ir kt. Įvardžio *šitēntas* kilmė iki šiol nėra aiškinta. Galima aiškiai skirti du kalbamojo įvardžio komponentus: *šitēn-* ir įvardį *tas*. Pirmasis komponentas, turint galvoj latvių šnektųrieveiksmius *šitēn* „čia“ Birži, Susēja, *visuren* „visur“ Vainiži ir kt., gali būti iliatyvinės kilmės žodis, savo *-e/an* gavęs iš „iliatyvo“ formų⁵¹, plg.: *šite* ir *šeĩtan*, *šeĩtanās* „čia“, *nupatanā* „dabar“ Kandava, Laidze. Galima teigti, kad ir kalbamosiose šnektose greta *šite* turėjo egzistuoti ir *šitēn* ar *šitan*, plg. *šeĩtan*, kuris ir tapo įvardžio *šitēntas* pirmuoju komponentu. Tipologiškai Kuržemės lybiškųjų šnektų įvardžio *šitēntas* pirmasis komponentas susisieja su žemaičių įvardžio *šitaĩ tàs* komponentu *šitaĩ*, kuris,

⁴⁵ Plg. Brugmann K., Delbrück B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. — Strassburg, 1909, II 2¹, S. 322; Berneker E. Die preussische Sprache. — Strassburg, 1896, S. 198; Trautmann R. Die altpreussischen Sprachdenkmäler. — Göttingen, 1910, S. 211; Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. — Oslo — Bergen — Tromsø, 1967, S. 232.

⁴⁶ Žr. Kuzavinis K. Dėl kai kurių žodžių kilmės. — Baltistica, 1967, t. 3(1), p. 98.

⁴⁷ Forma *sis* ir *sien* gali būti korektūros klaida, plg. užrašymus: vns. vard. *kasschis* „Schoss“ ir vns. gal. *kassin*, žr. Endzelīns J. Prūšu tekstu grafika. — Filologu biedrības raksti, 1935, s. 15, lpp. 97.

⁴⁸ Žr. Endzelīns J. SV, lpp. 243 — 244.

⁴⁹ Žr. Ten pat, p. 75.

⁵⁰ Plg. Endzelīns J. LVG, lpp. 537.

⁵¹ Plg. Rudzīte M. Op. cit., p. 253.

kaip minėta, taip pat yra lokatyvinės kilmėsrieveiksmis, tik dar nesuaugęs su įvardžiu *tas*.

Neįtikima atrodo ir J. Endzelyno nuomonė, pagal kurią latvių šnektų įvardis *šitēnāis, šitēnēis* Kandava, Laidze, *šitanāis, šitēnāis* Ērgeme, Lugaži, Valka esąs sudėtas iš dviejų įvardžių kamienų *šit-* ir *ana-*⁵². Jeigu ši Endzelyno mintis nebūtų spėjimo lygio, ji galėtų būti pakankamas argumentas įrodyti tezei, kad ir latvių kalba yra turėjusi įvardį **anas*. Iš tikrųjų įvardyje *šitanāis* ir *šitēnāis* yra komponentas, atsitiktinai sutampantis su įvardžio **ana-* kamieniu. Tačiau tai atsitiktinis sutapimas; kalbamasis įvardis, kaip ir *šitēntas*, yra padarytas iš lokatyviniorieveiksmio **šiten(E)*, plg. *šitanā* „čia“ Ērgeme, Lugaži, Valka, pagal įvardžiuotinių įvardžių modelį, plg.: *šitaīs, šiteīs* Kandava, Laidze, *šitāis* Ērgeme, Lugaži, Valka. Toks gimininių įvardžių (ir būdvardžių) darybos būdas (lokatyvinisrieveiksmis + įvardis) yra būdingas ir latvių, ir lietuvių šnektoms ir yra tęsinys tokios archaiškos konstrukcijos, kurios pirmojoje pozicijoje ėjo rodomasis žodis (lokatyvinisrieveiksmis), o antrojoje – įvardis (enklitikas), pvz.: lat. **vin(E)* „antai“ + *(j)is* → *viņš*, liet. ir lat. *kur* + *jis* → *kuris*, plg. liet. *dangugis* (PK) ← lok. **dangu* + *jis*. Atmesdamas Endzelyno iškeltą anomališką baltų kalboms įvardžių darybos būdą (artimojo rodymo įvardis + tolimojo rodymo įvardis), naujasis aiškinimas yra logiškesnis ir darybos, ir semantikos požiūriu.

Išvados

1. Bendrą trinarę deiktinę sistemą baltų „prokalbei“ galima rekonstruoti tik su išlyga, kad latvių prokalbėje įvardį **anas* (plg. *o-trs* < *an-taras*) dėl nežinomų motyvų anksti pakeitė įvardis **vin(E)* *(j)is* → *viņš*.

2. Diachroniškai (trinarių deiktinių sistemų atžvilgiu) artimesnės buvo lietuvių ir prūsų kalbos; latvių kalba nuo jų skyrėsi trinarės sistemos tolimojo rodymo nariu.

3. Sinchroniškai (deiktinių sistemų atžvilgiu) artimiausios yra latvių augšzemniekų ir lietuvių rytinių aukštaičių šnektos, turinčios tipologiškai panašiausias dvinares deiktines sistemas, plg.: lat. *itys* / *tys*, liet. *itas* / *tas*.

4. Žemaičių tarmę su kai kuriomis latvių lybiškosiomis šnektomis sieja vienarė deiktinė sistema ir artimojo rodymo įvardžių darybos būdas, plg.: žem. *šitaī tās* ir lat. *šitēntas*.

⁵² Plg. Endzelīns J. Baltu valodu skaņas un formas. – Rīgā, 1948, lpp. 164. Atmesdamas J. Endzelyno aiškinimą, kartu atsisakau ir klaidingų tipologinių išvadų dėl kalbamojo įvardžio darybos tariamo panašumo į nebevarojamą švedų įvardį *hin* „anas“, žr. Baltistica, 1980, t. 16(1), p. 17 (54 išnaša).

5. Naujųjų deiktinių sistemų žymėtieji nariai *šitas, šitentas, šitėnais, itys*, liet. *itas* yra atskirų rytų baltų tarmių savarankiški dariniai, atsiradę jau po žodžio galo fonologinių pakitimų.

6. Naujųjų deiktinių sistemų parodomųjų įvardžių darybos būdai yra šie: 1) rodomasis žodis (lokatyvinisrieveiksmis) + parodomasis įvardis; 2) dviejų artimos reikšmės parodomųjų įvardžių kamienu sujungimas.

7. Struktūrinis dvinarių deiktinių sistemų panašumas baltų rytines tarmes sieja su slavų kalbomis, plg.: lat. *itys / tys*, liet. *itas / tas* ir rus. *эмом / мом*, bltr. *эмом / мом*, *ўэмом / мом*.

8. Prūsų kalba ir rytų baltų vakarinės tarmės, turinčios dvinares deiktines sistemas, tipologiškai artimesnės toms suomių–ugrų kalboms, kuriose vartojamos dvinarės deiktinės sistemos, plg.: lat. *šis / tas* Puze, Skrunda, pr. *schis / stas* ir estų *see / too*.

9. Vienanarė deiktinė sistema tipologiškai sieja žemaičių ir kai kurias latvių lybiškąsias šnektas su lybių ir švedų kalbomis, plg.: lybių *šie*, lat. ir žem. *tas*, šv. *den* „šis ir tas“. Opozicija artumas / tolumai čia reiškiamą rodomaisiais žodžiais „čia / ten“, pvz.: žem. *šitā tās* „šis“ / *untā tās* „anas“, lat. *tas te* „šis“ / *tas tur* „anas“ (Aloja), plg. šv. *Denne boka her er bedre enn den boka der* „šitai ta knyga geresnė už antai tą knygą“.

DEICTIC SYSTEMS IN BALTIC DIALECTS

Summary

The article is an attempt to investigate the Baltic deictic systems and to present the motivation of their systematic restructuring. The following conclusions can be drawn:

1. Binomial deictic systems appear to predominate in Baltic dialects.
2. The binomial deictic systems (as well as the one-member system in the Samogitian dialect) derive from three-member systems.
3. The reconstruction of the common Baltic three-member deictic protosystem could be considered valid if it were to be assumed that the pronoun **vin(E) (j)is* → *viņš* “that” had been early substituted for the Proto-Latvian pronoun **anas* (cf. *o-trs* “second” < **an-taras*).
4. Diachronically Lithuanian and Prussian stand in closer affinity to each other than to Latvian; the latter possesses a different pronoun to indicate non-proximity in its three-member deictic system.
5. Synchronically the Latgalian and the Lithuanian East Highland (Aukštaičiai) subdialects are, however, in closer affinity to each other; they are characterized by structurally similar binomial deictic systems, cf. Lat. *itys / tys* and Lith. *itas / tas*.
6. The Lithuanian Samogitian dialect and some Latvian Līv subdialects come close by their one-member deictic systems.
7. The marked members of modern deictic systems, such as Lith. *šitas, itas*, Lat. *šitas, itys, šitentas, šitėnais*, are independent derivatives of individual Baltic dialects. The derivatives in question appeared in dialects after the phonological changes in word-final position.

8. New deictic systems of demonstrative pronouns can be formed by: a) combining a demonstrative word (local adverb) with a demonstrative pronoun, e.g. Lat. **it(E)* “here” + *ti/ys* → *iti/ys*, Lith. *it(ai)* or **it(E)* “here” + *tas* → *itas*, Lat. *šitęn* “here” + *tas* → *šitęntas*, **šitęnE* “here” + (j)*is* → *šitęnais*, *šitęneis*; b) combining stems of two demonstrative pronouns of a similar deictic meaning, e.g. Lith. *ši-* + *tas* → *šitas* “this”.

9. Typologically the Prussian language and the Western dialects of East Balts, characterized by binomial deictic systems, approach the Finno-Ugrian languages which have binomial deictic systems as well, cf. Lat. *šis / tas* (Puze, Skrunda), Pruss. *schis / stas* and Est. *see / too*.

10. The binomial deictic systems of the Baltic Eastern dialects are structurally similar to those of the East Slavonic languages, cf. Lat. *itys / tys*, Lith. *itas / tas* and Russ. *эмом / мом*, Byeloruss. *эмом / мом*, *ўэмом / мом*.

11. The Samogitian dialect and some Līv subdialects are typologically similar to the Līv and the Swedish languages by their one-member deictic systems, cf. Līv *sie*, Lat. and Sam. *tas*, Sw. *den*. The opposition proximity / non-proximity is expressed by the words “here” / “there”, cf. Sam. *šitā· tās* “this” / *untā· tās* “that”, Lat. *tas te* “this” / *tas tur* “that” and Sw. *Denne boka her er bedre enn den boka der*.

SMULKMENA

LI

Straipsnyje „Sirvydas ar Širvydas“, išspausdintame Baltisticoje, XVII(1), p.30 – 43, buvo pateikta išrašų iš senųjų dokumentų, kuriuose minimas asmenvardis *Sirvydas*. Čia juos norima papildyti dar vienu duomeniu, kurį autoriui nurodė istorikas A. Tyla, būtent: 1706 m. Jurgis Sapiega atidavė Kupienio dvarą prie Lydos Jonui Sirvydui (*Janowi Syrwidowi*), žr. Sapiehowie, III, Petersburg, 1894, p. 67.

Z. Zinkevičius